

GYIMESI TIMEA

Három az egyben, egy a háromban...

Deleuze Proustjairól, avagy Proust Deleuze-e

Trois en un, un en trois... Les Proust de Deleuze ou bien le Deleuze de Proust

L'étude se propose de poursuivre l'évolution du livre que Gilles Deleuze consacre à Marcel Proust. En effet, Proust faisant l'objet d'une recherche *in progress* dans l'œuvre de Deleuze de 1964 (*Marcel Proust et les signes*) en 1993 (*Critique et clinique*), est l'un des premiers écrivains à côté de Kafka, Lewis Carroll et Sacher-Masoch auxquels il accorde une attention particulière, à même aussi de rendre problématique le lien que la philosophie entretient avec la littérature. Aussi l'évolution de *Proust et les signes* tient-elle aux changements de paradigme des années 60-70 tout en traduisant l'impact que la rencontre avec Félix Guattari a sur la pensée de Deleuze. L'étude s'attache à comprendre ce que les concepts qu'ils expérimentent ensemble – signe, transversalité, machine, interprétation, explication/implication, style, corps sans organes, etc. – fondent et traduisent le devenir même de la philosophie de Gilles Deleuze

Filozófiatörténeti portréi után Gilles Deleuze *Marcel Proust és a jelek* című monográfiájával lépett az irodalomkritika területére. A rövidült című *Proust és a jelek* az első könyvet öt fejezettel bővítette, majd a hat évvel későbbi konklúzió radikálisan átrajzolta és véglegesítette a monográfia szövegét. Az *in progress* művön kívül Marcel Proust neve Deleuze 14 más tanulmányában, beszélgetésekben, minden későbbi önálló, ill. Guattarival közösen írt könyvében felbukkan. E rövid tanulmány a Proust-monográfia alakulásának áttekintésével az olvasás teoretikus kontextusainak feltérképezésére tesz kísérletet.

Marcel Proust és a jelek (1964)

A könyv első változatában hasonlít leginkább egy klasszikus irodalomkritikához, noha a szerző a korábbi Proust-kritika eredményeire és kontextusára egyáltalán nem reagál. Lábjegyzetei kizárólag a regényre utalnak, bibliográfiája nincs. Irodalomkritikai jellege egyrészt kritikai attitűdjében, másrészt az interpretációnak tulajdonított központi szerepben (ez utóbbi, mint kiderül nem annyira Deleuze eljárását, mint inkább a marceli értelmezői magatartását jellemzi), harmadrészt

pedig a rendszerezés elvében ragadható meg, amely szintén korrelál a prousti mű felépítésével, struktúrájával. Mint később Sacher-Masoch és Kafka esetében¹, Deleuze Proust kapcsán is ellenvetéssel indítja a gondolatmenetét, s ezzel radikálisan decentrálja az eddigi Proust-recepciót. „*A prousti mű problémája*” ugyanis nem az idő, az idő múlása és az akaratlan emlékezet, vagyis nem a múlt, hanem „*a jelek problémája általában*” (19)², a jelek érzékelése, kibontása, interpretálása.

Marcel, az elbeszélő különféle jelvilágokat, jelrendszereket ismer meg (a társasági élet üres jelei, a szerelem hazug jelei, az érzéki, anyagi természetű jelek, a művészet lényegi jelei), s tanulási folyamata nagy ritmusváltásokkal, sok csalódás és félreértelmezés után, de azokkal szükségszerűen együtt jut el a jelek végső revelációjához, végső értelméhez – Marcel szóhasználatában – a Lényeghez. Minden tanulási folyamat tehát jövőorientált, vagyis *Az eltűnt idő nyomában* Deleuze szerint nem a múlt és az emlékezet regénye, a keresés pedig az Igazság keresése. A jövő felé irányulás és az Igazság a jel bennfoglaló képességéből következik.

Jelek és idők rendszere

Könyve első részének 7. fejezetében, a konklúzió előtt Deleuze hét kritérium mentén rendszerezi a négy jelvilág komplex jeleit, s feltárja rendszerezése elvét.

Az első öt kritérium (a jel anyaga; kibocsátásának és megjelenésének módja; hatása; természete; értelme és értelmezésének módja) a jel és befogadója (tárgy és szubjektum) egymástól független zárt, transzcendens entitásként való tételezéséből indul ki, abból az egyszerű jelelméleti tételből, hogy a jel jelent valamit valaki számára. Marcel kettős stratégia mentén, objektív és szubjektív interpretációra támaszkodva igyekszik megérteni a jeleket. Hiába az objektív (intellektuális) interpretáció elégtelen volta, s a csalódás, amit a szubjektív interpretáció remélt igazságával ellensúlyoz, ez utóbbi is rabja marad a tárgy és az alany (fenomenológiai) tetikusának. A tárgy és a szubjektivitás kelepccéjéből a lényeghez,

¹ DELEUZE, Gilles, 1967, *Présentation de Sacher-Masoch. Le froid et le cruel*. Paris, Éd. Minuit; *Kafka. Pour une littérature mineure*. Paris, Éd. Minuit, (magyar ford. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, Budapest, Qadmon kiadó, 2009, ford. Karácsonyi Judit).

² A zárójel számai a magyar kiadásra vonatkoznak (DELEUZE, Gilles, 2002, *Proust*, Atlantisz Könyvkiadó, ford. John Éva).

„a jel és az értelem valódi egységéhez” (42) csak a művészetben keresztül jutunk el. Marcel objektivizmussal szemben táplált ellenérzései Proustnak a *Contre Sainte-Beuve*-ben kifejtett realizmusellenes irodalom-szemléletéhez köthetők, amellyel elutasítja az irodalomban (realizmus) és a kritikában is az objektív, azaz intelligencia alá rendelt megismerést és a belőle fakadó értékítéletet.

E kritériumok nem vonják kétségbe a jel és a szubjektum egymástól különálló integritását, fenntartják az alany és a tárgy differenciáját, a világok között meglévő hierarchiát. Evidens: a lényeg, amely „a tanulási folyamat utolsó szava, a végső kinyilatkoztatás” (42) nem lehet az üres/hazug/materiális jelekből kiolvasni, hiszen ezek a jelek – a végtelen szemiózis során – mindig vonatkoznak, utalnak valamire.

Más természetű és komplikáltabb az időre vonatkozó elv, amely feloldja a jelvilágok hierarchiáját (azt, hogy a *Madeleine*-ből kibontakozó érzéki jel értékesebb, mint a szerelem hazug és a társasági élet üres jelei). Az időnek a jelbe történő bevezetése, a jelfajták és időfajták kölcsönös viszonyai, vagyis a jel időbeli természetének felismerése az eddigi hierarchiát anarchiába fordítja. Ugyanis a jel „összetett”, komplikált: egyszerre implikál és explikál, s képes eltérő idővonalakat – az elvesztegetett, az elveszett, az éppen megtalált és a már megtalált időt – együtt tartani. Ez azt jelenti, hogy a megtalált, abszolút idő nem válik el a korábbi jelvilágokra jellemző időtapasztalattól, az elvesztegetett és az elveszett időtől, s attól sem, amiről azt hisszük egy pillanat erejéig, hogy ráleltünk. Következésképpen a Lényegre vonatkozó tudásunk sem tud csupán a Művészet immateriális jeleiből kibomlani: a jel időtermészete, a bennfoglalt időszálak játéka rámutat arra, hogy a Lényeg már a leghitványabb üres jelben is benne foglaltatik virtuálisan, sőt nélkülözhetetlen abban a kibomlásban, amelynek igazsága a Művészet immateriális jeleivel korrelál. Implikáció/explicitáció, behajtás/kihajtás, „elrejtés és feltárás, egybefoglalás és kibontás” (90): a jelbe hajtogatott értelem sohasem egyértelmű, „mindig bizonytalan, valamit elrejt és valamiben elrejtett” (92), implicit és implikált.

Akaratlan emlékezet

Az emlékezet szerepét Deleuze „fontosnak, de másodlagosnak” (67) tartja, mert az emlékezet – még ha az akaratlan is – az életből merít. A művészet azonban felette áll az életnek, „abszolút elsőbbséget élvez” (53): „egyedül a művészetnek sikerül

teljesen az, amit az élet csupán elkezdni tudott” (58). Az akaratlan emlékezet egy új, nem kronologikus idő-fogalomra utal.

Proust szerint megmenthető a tiszta múlt, mégpedig az akaratlan emlékezet által, amely belsővé teszi, „*interiorizálja*” a régi kontextust, megszünteti a két pillanat, a régi és az aktuális érzés közti különbséget, hiszen a múlt együttlétezik a jelennel. Vagyis „*az akaratlan emlékezésben nem a hasonlóság a lényeges, még csak nem is az azonosság*” (62). Ezek csupán feltételei a különbség interiorizálásának. „*A lényeg a bensővé tett, immanenssé lett különbség*”. A *Madeleine* felidézi tehát Combray-t, de az már nem (csak) a megélt, az elbeszélő által ismert valóságában megtapasztalt, hanem egy virtuális Combray, a maga tiszta, többszörös igazságában. Ez a múlt magában való léte, a tiszta múlt, ill. Proust megfogalmazásában: „*egy kis idő a maga tiszta formájában*” (63).

A gondolkodás képe Proust művét a filozófiával rivalizáló új filozófiaként üdvözli. Marcel a gondolkodás új képét teremti meg azzal, hogy az igazság keresésének módjában szakít a klasszikus filozófia *sensus communis* szerinti jóhiszeműségre, jóindulatra és természetességre alapozott tudásával. Az igazságra nem kész kategóriákat és világos distinkciókat követve jutunk, hanem az ún. „*homályos zónákban*” akadunk, melyek tele vannak amorf, gondolatelötti erővel („*homályos előfutár*”). E keresésben, amely „*az akaratlan a kalandja*” a jel játssza a főszerepet, ahogy megvillan benne valami, kiválik valami az explicit jelentések és felismert tárgyak mezejéből, valami, ami szembesíti a gondolkodást saját tudatlanságával.

Deleuze és a jel

Deleuze számára a jel nagyobb horderejű, mint azt a Proust-könyvbeli tipológia alapján gondolhatnánk. 1988-ban a Robert Maggiorival készült interjú alkalmával így fogalmaz: „Az eltűnt idő nyomában *egy általános szemiológia, világok szimptomatológiája. [...] Minden, amit írtam [...] a jelek és események elméletét alkotta meg*”³.

A jel Proust-könyvben betöltött központi helye azért adhat félreértésre okot, mert használatát tekintve nincs köze az irodalomkritika *területén* akkor érvényes szemiológiai jel-fogalomhoz. A fenti idézet terminológiáját tekintve is félrevezető:

³ DELEUZE, Gilles, 1990, *Pourparlers*, Paris, Ed. de Minuit, 195-196. o.

szemiotikáját mond, noha szemiotikára gondol. Deleuze nem a nyelvi jelről beszél, mindig is a nyelv heterogenitását állította. Persze Marcel éppoly figyelmes a nyelvi jelekre, a nyelv félrebeszélésére, mint az arc, a test, a gesztusok, a képek és hangok paranyelvi jeleire, de még innen van az alfabetikus olvasáson. Hieroglifákat olvas, „egyiptológus” (92). A marceli-deleuze-i pánszemiotika kijelöli sajátos szubjektumait: a féltékenyt, a hisztérikust, a filozófus-művészt, mindannyian saját testüket beszélgetik, jeladók-jelfogók, egyszóval affektáló-affektált testek, Spinoza vonalán.

Az első Proust-könyv valódi áttörést jelent a Proust-kritikában, amely addig jobbra pszichologizáló és életrajzi perspektívából olvasta Proust regényét. Deleuze az új kritika szellemében – anélkül, hogy kifejezett szándéka lett volna ez – belülről olvassa Proustot: belehelyezkedik, követi Marcel örült temporalitását.

Két Proust között

A Proust-könyv új változatának megjelenése előtti időszak 1965-1969 között rendkívül intenzív: 1967-ben megjelenik a könyve Sacher-Masoch-ról, megvédi *Différence et répétition* című filozófiai tézisét, 1969-ben publikálja a jelentéselmélete szempontjából fontos *Logique du sens*-t. Ezek elmozdulást hoznak az eddigi filozófiai-hermeneutikai olvasásmódhoz képest: nemcsak hozzájárulnak az interpretáció és a mögötte húzódó hermeneutikai eljárás megkérdőjelezéséhez, de elő is készítik azt a fordulatot, amely a kritikát a klinika irányába mozdítja el. Ebben az időszakban kerül közel a strukturalizmushoz is, de talán éppen irodalomkritikai tapasztalata miatt eltér az uralkodó paradigmától: világosan látja a bináris gondolkodásban és a nyelv pragmatista dimenziójának elhárításában rejlő veszélyeket. A társadalomban és a társadalomtudományok terén zajló paradigmaváltás, a strukturalizmus intézményi legalizálása Deleuze életében egy emblemikus találkozással társul. Félix Guattari kvázi felrobbantotta Deleuze strukturalizmusát, ami persze korántsem volt olyan formalista és logicista, mint a Lacan-féle strukturalizmus, sőt a jelek ontológiájából, amit Deleuze filozófusként és kritikusként művelt, egyenesen következik a strukturális módszer meghaladása.

Proust és a jelek (1970)

A Proust-könyv második kiadása e „robbanást” viszi színre: a beáramló fogalmak szétvetik az interpretáció síkbeli, totalizáló keretét és radikálisan

átrendezik a megértés struktúráját. E decentralálásban kitüntetett szerepet tulajdonítanak Guattarinak.

A struktúra dinamizálását hozó második rész, az *Irodalmi gép* a jelek világát a Logosz ellenében (ami az értelem égisze alatt a dolgok megfigyeléséért, a törvényszerűségek megállapításáért, a szavak formálásáért és az idea elemzéséért felel) a *pathosz* – az affekció, a szenvedély, az érzés oldalára helyezi. Hadat üzen az interpretáció egységében keletkezett „*organikus totalitás*” ellen a „*szakadások, rések és megszakítások*” vizsgálatával. Szétválogatja a *pli*, azaz a hajtás, a redő eddigi közösében kialakult alakzatokat, az *implikáció* (elrejtés), az *explikáció* (feltárás) és a *komplikáció* (egybefoglalás) jelműködési hármását. Bár az előző rész csak említés szintjén használja a komplikáció fogalmát, mint a jel azon adottságát, hogy egyszerre implikál és explikál (58), a második részben a *komplikáció* lesz az a művelet, amelynek nyomán a hierarchizált és totalizált struktúra fragmentálódik.

A koncepcióváltás jól levezethető az interpretáció két definíciójából. Az első rész az implikáció/explikáció egymást feltételező, horizontális logikáját követve azonosítja a felsorolt műveleteket: „*Gondolkodni nem jelent mást, mint értelmezni, azaz feltárni, kibontani, megfejteni, lefordítani egy jelet.*” (96). A második rész az értelmezés egységét nem a megértésben helyezi el, hanem annak széttartásában: „*az értelmezésnek csak transzverzális egysége van*” (128). De mi is a transzverzális? Nem horizontális, nem vertikális, hanem átlósan vagy még inkább keresztben futó. Az átló két adott pontot köt össze, vagyis a pontok a vonal előtt léteznek, a transzverzálisban nincs előre megadott pont. A transzverzális haránt irányú szelő vagy húr, amely egymással nem érintkező dolgokat, lényeket, időket, helyeket és szavakat egymáshoz közel hoz, szomszédosnak mutat (mintha azok ok-okozati viszonyban lennének), anélkül, hogy e teleszkopikus közelítés és közellátás azokat átjárhatóakká tenné. Az edények (zárt terek) továbbra is lepecsételtek, zártak maradnak.

Az *eltűnt idő* nyomában tehát optikai (jellegű) eszköz: „*nagyítóüveg*” (145), „*szemüveg*”, „*optikai műszer*” (153), de még inkább „*teleszkóp*” (142). Nem szünteti meg a távolságot, csak annak köztes terét, így szomszédságot teremt a világ két távoli részlete között prousti kifejezéssel a „*szenvedélyes asztronómia*” (143) törvénye szerint. A teleszkóppal, amely a végtelenül kicsit, az infimitezimálist is láttatja, transzverzális igazságok termelődnek, s termelődésük módját, irányát, célját, értelmét e végtelen kicsi dolgok vonzásában már nem lehet látni. Vagyis a

keresés nem igazságkeresés, hanem a „*keresett igazság kitermelése*” (148), az idő transzverzális működése: „*Az idő nem más, mint valamennyi lehetséges tér transzverzálisa, beleértve az idő tereit is*” (129).

Ha e működésben minden a szétesés, a részekre esés, a töredék irányában hat, s ha már semmi nem képes egyesíteni a darabokat, sem a szubjektum, sem a világ, sem az értelmezés, s az idő sem, mert „*ő maga az a hatalom, amely megakadályozza, hogy legyen egész*” (161), akkor mi teszi mégis a művet művé. „*Miben áll a művészet egysége, ha van ilyen?*” (163) Nem a stílusban. Deleuze mindkét részben Buffon mondásával – *a stílus, az ember maga* – ellentétes álláspontot fogalmaz meg, amikor elutasítja a stílus és a nézőpont állandóságának esztétikai-etikai elvét.

Proust és a jelek (1976)

L'Anti-Ceipe (1972) és *Kafka* (1975) tapasztalatával a háta mögött és azoktól nem függetlenül Deleuze az 1976-os konklúzió téziseit – *Az örület jelenléte és szerepe, a Pók* – egy kerekasztal-beszélgetés⁴ alkalmával fejti ki, meglehetősen szokatlan, „nyugtalanító” nézőpontba helyezve Proust művét. Szerinte Proust arra jött rá, hogy a világban a dolgok, emberek, csoportok nincsenek kapcsolatban egymással, hogy semmi nem kommunikál, ezért van tele a regény tere csupa zárt szereplő-dobozzal és edénnyel, valamint az érzékelés és észlelés sajátos alakzatával, az örülettel. Az örület *Az eltűnt időben* Charlus esetében köztudott, Albertine kapcsán azonban csak sejtés: az elbeszélő egyre erősödő érzése, meggyőződése. Albertine és Charlus skizoid világában a legnagyobb örült azonban mégiscsak Marcel a maga „*aberrált*”, „*örült látásával*”, amely már nem optikai, hiszen a szem nem képes totalizálni a látottat, mi több: nem is lát.

„Nagyon fura ez az elbeszélő. Nagyon. Milyennek látjuk őt? Nincsenek érzékszervei, nem lát semmit, nem ért semmit, nem tud semmit. Mutatnak neki valamit, ő csak néz, de nem lát. ... s amikor azt mondják neki, nézze, milyen szép valami elkezd mozogni a fejében, valami másra gondol, valamire, ami érdekli, ami nem észleleti, de nem is gondolkodás jellegű. Nincs érzékszerve, nincs érzése, nincs észlelése, semmije sincs. Olyan, mint valami meztelen test, egy differenciálatlan nagy test. ... S

⁴ Résztvevők: Serge Doubrovsky, Gérard Genette, Roland Barthes, Jean Ricardou és Jean-Pierre Richard. Vö.: „Table ronde sur Proust”, in *Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-1995*. Éd. préparée par David Lapoujade, Éd. de Minuit, 2003, 29-55. o.

aki ilyen állapotban van, csak jelekre, jelzésekre tud reagálni. Más szóval a narrátor: egy pók.”⁵

Deleuze pókhoz, *szervek nélküli test*hez hasonlítja az elbeszélőt. A struktúra dinamizálásával progresszíven tehát minden és mindenki elveszíti tetikus meghatározottságát. A konklúzió az előző fejezetek paroxisztikusan, deliráló logikával végiggondolt végkövetkeztetése. Az elbeszélő a gépi működés hatására nem bízhat érzékszervei igazában, meggyőződéseiről ugyanis fokozatosan kiderül, hogy nem megalapozottak: „nem lát semmit, nem észlel semmit, nem emlékszik semmire” (218). Szövi a hálóját, *Az eltűnt időt*, és csak azt érzékeli, ami rajta fennakad, ami megrezegetti a hálóját: jeleket, szignálokat. Míg a *kritikai klinika* a második részben a homoszexualitás szimptomatológiáját, a konklúzióban az örület rendszerét állítja fel klinikai precizitással, de nem a freudi pszichoanalízis alapján, amely nem tud mit kezdeni a pszichózissal, inkább a 19-20. század eleji pszichiátria rendszerében. Proust és Marcel Klossowski, Lewis Carroll, Artaud és Kafka skizo vonalára került.

A Proust-könyv állomásainak áttekintésével nyomon követhető az az elmozdulás, amely Deleuze gondolkodásában a struktúrától a rizómán át a redőig, az interpretációtól a tapasztalásig, a kritikától a klinikáig, a látás optikai rendszerétől a haptikus látásig, a totalizált szubjektumtól a szervek nélküli test fogalmáig vezet. Ebben a leendésben kitüntetett szerepe van a spinozai értelemben vett jeleknek, affekteknek, amelyek mint a kívülivel való találkozás eseményei a gondolkodás, az új gondolat lehetőség-feltételei.

GYIMESI TIMEA

Szegedi Tudományegyetem

E-mail: tgyimesi@hotmail.com

⁵ Uo., 30-31. old.